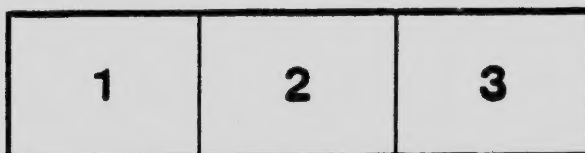
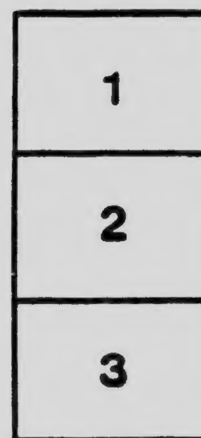
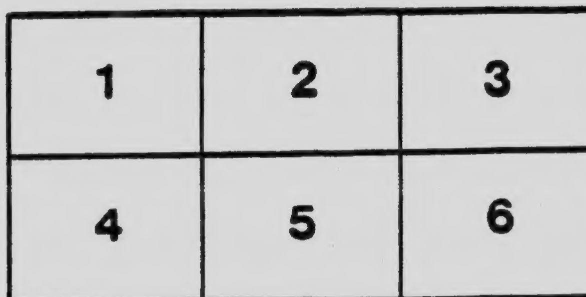

1
2
3

1
2
3

1
2
3
4
5
6

П. Гюм Бравн.

ДЖАН НОКС

СВОБОДАР ШКОЦІЇ.

Переклав П. Крат.

Ціна 25 центів.

ТОРОНТО 1920.

П. Гюм Бравн.

ДЖАН НОКС

СВОБОДАР ШКОЦІЇ.

Переклав П. Крат.

ТОРОНТО 1920.

ДЖАН НОКС.
150F — 1572.

ВІД ПЕРЕКЛАДАЧА.

В сю хвилю, коли думки цілого нашого народу звернені на те, що станеть ся з Україною, які політичні форми прийме українське житє по сій великій революції — варто нам Українцям запізнати ся з історією визвольного руху Шкоцького народу, що відбув ся в другій половині шіснайцятого століття під духовим проводом бувшого римо-католицького попа Джана Нокса. Варто запізнатись з тією историчною подією, перше, тому, що в історії Шкоції є богато спільности з історією України, а, вдруге, й тому, що ніде в історії цілого сьвіта революція так не вдалась, як вдалась шкоцька, себто не мала такого реакційного відвороту, як се приміром сталось у Франції, або недокінченя, як в Німецькім лютеранстві.

Підчас виступу Нокса, Шкоція політично залежала від Франції, а духово від Риму. Ся подвійна залежність, політична і релігійна, робила те, що Скачмени, яко нація, яко індівідуальність, не могли повно розвиватись. В справах політики вони мусіли [illegible]тись, що їм скаже Франція, в справі віри, що скаже Римський Папа. І треба признати, що та духовна залежність робила ґрунт і залежности політичній. Звичайний Скачмен не міг уявити собі помолитись до

Бога без посередництва попів, епископів, папи, без сьвятих реліквій, без різблених та мальованих подобин, без сьвятих, ангелів та Матері Божої. Будучи безрадним в духовних справах, і в політиці Скачмен підлягав чужинецьким впливам.

Джан Нокс був глибоковіруючою людиною Справу віри і церкви ставив першими; йому розходилось визволити свій нарід духово, але наслідком того духового визволеня сталось, або краще сказати прийшло — крок в крок і визволене політичне цілої Шкоції.

В тій хвилі як Шкоцький чабан довідав ся, що він може без жадного попа і папи, без сьвятих і ангелів лучитись своїм духовим іством з Богом, навіть сидючи на полонині, доглядаючи свої вівці, що він має повне право читати Євангелію, без страху поповненя гріха, а що власне гріхом для него, яко Християнина, є незнане Доброї Новини, тоді Скачмен запитав себе: "Коли я вільний в справах духовних, чи-ж має моя Шкоція залежати від опіки якогось французського короля? Чи ми Скачмене не годні і наші сьвіцькі справи рядити без опікунів?"

І від тоді Скачмени стали вільні і духом ї тілом. І хоч, пізнійще, вони злучились з Анґлією і хоч **добровільно** відмінили свою мову на анґлійську, але і по сей час нема в сьвіті другого народу окрім Скачменів, котріб стільки посідали тверезого розуму і демократизму, як ті горя-

ни з Британських Островів. Не тільки в Англії, але в усім Англо-Саксонськім сьвіті Скачмени ведуть рей. А Канада в дійсности є їхнім фільварком; завдяки здібностям таких Скачменів, як Робертсон, ся країна з шістьма міліонами людности своїм добробутом перевисшає многі векелюдні країни Сьвіта.

Подивімось тепер на нашу Україну. Від татарської навали по сю революцію ми духовно і політично поневолені. Царгородський Патріярх, або Московський, або Рим, або Царський Синод — се наша духовна неволя і дітинство. Політично ми перепробували залежности від усіх своїх близьких і далеких сусідів: Литва, Полща, Туреччина, Москва, навіть Шведчина! А потім Царат і Австрія. І тільки один єдиний промінь серед тієї політичної пітьми — асе Іван Мазепа! Але Мазепа упав, бо духово Украна його часу не була вільна.

Тепер на українськім небі почало сьвітати. Семен Петлюра підоймив прапор політичної самостійности. Але . . .тут є одно велике »але«.

Історія Шкоції вчить, що політичне визволенє народу має відбуватись враз з духовним, тоді буде воля. А коли сама політика, — так з великої хмари буде малий дощ.

Французська революція була чисто політична. Її провідники, як і теперішні російські більшевики, були виховані на атеїстичній літературі. Хоч під час революції Французи вимордували своїх попів та черців, а решту розігнали

на штирі вітри, хоч навіть скасували ухвалою парляменту істноване Бога, — се все було не так глибоке, як євангельська реформа Нокса, що торкнулась найглибших чуть шкоцького народу. По всїх революціях і по сій Великій Війнї Французька нація знов запхала свою шию в римське ярмо, Франція стає центром сьвітового назадництва, а Скачмени вільні духом в головах своїх ліпших думачів мріють про встановлене Царства Божого на землі і працюють в тім напрямку.

Ідучи крок в крок, насьлідовуючи якобинців французької революції російські більшевики повторюють якобинську помилку, що до духової революції. Як і якобинці, більшевики валятьЦеркву, щоб пізніще дочекатись тієї хвилі, як се сталось у Франциї, коли ліквідатор французської революції сказав що,коли-б не було Бога, так треба булоб його зробити.

У борні за тілесний добробут і тілесну волю, гордуючи справами віри, більшевики і всїлякі иньші ревоцюціонери з поміж народів бувшого царату можуть дочекати ся страшного зневіреня, коли духово невизволений нарід враз поверне в старе попівське ярмо, чому (ще раз підкреслюєм) яскравим прикладом є тепер Франція.

Найже та наука історії не пропаде дурно для нас Українців.

Українська частина Галичини дісталась в лядську неволю, і Польща простягає свої пазурі

на половину України, завдяки сполуці наших Уніятів з Римом.

Москва, як реакційна так і большевицька, пхалась і пхаєть ся на Україну міжиньшим і завдяки нашій приналежности до православія.

Щоб увільнитись від Риму і православія, а тим самим урвати всілякі політичні воловоди звязуючі нас з Москвою та Польщею — одна рада: **покинути греко-католицизм і православіє.** Покинути не по якобинсько-большевицькому, бо урядове скасоване віри ніколи не скасовує її в серцях віруючих. Треба викинути ті середньовічні харамани з души і голови нашого українського народу заступленем їх вірою новою, вищою вірою, згідною з сьвіцькою наукою. Щоб та нова віра не була тільки для хлопа, а щоб нею щиро захопились і вчені верстви нашого народу.

А тією "новою вірою" є **стара, але і вічно нова,** наука Ісуса з Назарету, прозваного Христом. Нею Нокс визволив свою Шкоцію, нею визволяєть ся кожний, хто до неї прибігає.

Пощо нам дивитись в справі нашого спасення до Риму, до Московських епископів, чи Сиріянського патріярха? Коли нарешті наш нарід перестане бути блазнем, віруючи в чудотворчу силу образів, або поміч попівства та сьвятих?

Дайте нашому народові зрозуміти, що він дитина Божа, що з Богом-Отцем діти можуть порозуміватись без помочів адвокатури попів-

ства чи сьвятих, бо единим посередником **межи** Богом а людьми є тільки Ісус Христос.

А коли Українці відчують себе дітьми Божими, деж тоді знайдеть ся в сьвіті сила, щоб змогла поневолити наш нарід тілесно?

Розуміня ваги духовного визволеня в нашім народі ще дуже мало. Ті що найбільше про всілякі визволи балакають, найменьше про духовий бік нашого народу дбають. Правда, маємо в Канаді прояву зорґанізованя Самостійної Української Православної Церкви. Але в тім новім "українськім православю" позістає **стара православна середновічна тьма,** немаюча нічого спільного з ясним, житедавчим навчанем Ісуса з Назарету. Перечуваємо, що і на Україні декотрі православні попи та епископи намагають ся зорґанізовати самостійну українську православну церкву. Та се перебиране старої пітьми в український жупан.

Ні, коли хочемо вольної волі Україні так нумо зброїти наш нарід силою духа з джерела Христової волі, **волі духа.**

На сю дорогу був почав виводити Українців в Канаді Ів. Бодруґ. За ним не пішли, над ним насьмівались, але він пробив першу стежку через густе терне народної тьми. І коли Україна на ту стежку не зійде, ніколи вона не буде вільною, хоч би політично навіть і самостійною стала.

П. КРАТ.

Торонто, Канада **1-го січня, 1920 р.**

ВСТУП.

Двайцять один рік тому взад німецькі протестанти відсьвяткували чотирьохсот-літну річницю уродин Мартина Лютера, а в тисячу девять-сот пятім році*) Шкоція має святкувати таку-ж саму річницю її найбільшого реформатора, **Джана Нокса.** В богатьох напрямках Лютер і Нокс дуже собі ріжнять ся, але та робота, яку вони зробили для своїх країн, в глибині сути та сама. Завдяки Лютрови більше ніж котрому иньшому з його краянів стало ся те, що більшість німецького народу зробилась протестантами, і Ноксови а не кому иньшому належить признанє, що Шкоція стала протестанською нацією. Сї два ювилеї возьмем під розвагу разом, не тільки через те, що Ноксова і Лютерова роботи майже ті самі в їхнім головнїм наслідку, але й тому, що одна без другої не могли бути вповні довершеними. Колиб в Німеччині не сталась реформація, так дуже праподібно, що не булоб реформації і в Шкоції. Але з другого боку, колиб не було реформації в Шкоції, маємо добру підставу вірити, що

*) Ся книжка була написана в 1905 р.

реформація в Німеччині могла-б бути здушена, і релїґія Риму була-б встановлена назад в тій країні.

Коли Шкоція буде обходити ювилей Джана Нокса, вона подасть собі руки з усїма протестантами в сьвітї, бо, хоч як далеко вони можуть в дечому ріжнитись між собою, всеж вони складають собою одну родину, котра пережила в минувшинї спільні хвилї небезпеки і має спільну надію і інтереси в будуччинї.

Коли людину згадують по трьох сотках років після її смерти всї її краяни, як се тепер сталось з Ноксом, та людина мусїла зробити щось такого, що геть відокремило її від иньших людий. За часів Нокса в Шкоції жило богато славетних мужів, котрі були лїпше знанї дома і за границею як Нокс. Та тепер Ноксове імя знане кожному чоловікови, жінцї і дитинї в Шкоції, а тих імена знанї тільки тим, хто спецїяльно студіював історію тієї країни.

МОЛОДЕЧІ ЛІТА НОКСА.

Коли в теперішнім часї вмре який славетний муж, звичайно про него пишуть довгу житєпись в котрій нам розповідають, що треба знати про його вдачу і вчинки. За часів-же Нокса робити се небуло в звичаю, і про богатьох славетних мужів, котрі тоді жили, ми знаємо дуже мало; їхні приятелї ніколи не подумали про написанє того всього, що про них знали. Про Нокса ми знаємо геть більше, ніж про котрого-будь з славетних мужів його доби; але навіть і в сїм випадку є багато справ про які-б ми хотіли знати, а про них ніхто не подумав розповісти. Приміром, ми не цїлковито певнї, що до року і місця його народженя. Рік що звичайно подають яко дату його народженя, є 1505; але нема вагання, що Нокс був роджений в містї Геддінґтонї, або дуже близько коло него. Що тичить ся його батьків і прадїдв, Нокс сам розповів нам в однім реченю все, що ми знаємо про них. Його батько і два дїда, як він каже ,служили князям Ботвельським, котрі посідали ґрунта поблизу Геддінґтону : вони били ся під їхними прапорами, і котрийсь з його дїдів (Нокс не каже ко-

трий власне) упав в битві побіч їх. Про його матір ми не можемо більше сказати як те, що її імя було Синклейр, і що вона певно походила з тієї самої частини краю, як і її чоловік.

В чім ми можемо бути певні відносно Нокса, котрий вплинув на свій край більше як хто иньший, се те, що він походить з незначного роду. Один з ворогів Нокса, уживав сего факту для пониженя Нокса, але Нокс так мало встидав ся своїм незначним походженєм, як і Лютер, котрий був сином гірника.

"Я син селянина« казав Лютер: »мій дїдо, усї мої прадїди були селяне«. Один з сучасників Нокса, котрий знав його добре, висловив ся про се так: "Нокс був малого роду, але в Божім звичаю є покликати незначні особи виконувати Його волю«. Колиб Нокс був сином лорда, він би не міг дїстати ся до сердець своїх краянів так, як він дїстав ся Лютер і Нокс добре знали думки німецького і шкоцького народів, і тому вони могли промовляти до своїх людей так, що ті їх розуміли.

Місто Геддінґтон і його околиця, де Нокс був вихований, були найприємнійшою місцевостію з цїлої Шкоції. Наоколишні поля були більш родючі від усїх піль тої країни, і навіть ще з перед часу Нокса, місто було вславлене своїми рясними садками, звідки садовину посилали до Анґлії, а навіть на континент. Хоч місто мало меже тисячею а двома тисячами мешканців, в нему було богато красних будинків:

два монастирі, одно абатство, руїни котрого і тепер можна бачити, три церкви і три каплиці; одна церква була така красна, що вона була прозвана »Лямпою Лотіану«. Геддінґтон мав також добру школу, в котрій вивчилось кілька славетних Скачменів ще з перед народженя Нокса; се та сама школа до котрої ходив Нокс за діточих літ.

Школа в ті часи була щось цілковито иньшого, як школи тепер. Там була тільки одна кімната, в котрій всї учиники сиділи разом, не на вигідних лавках, але на підлозї, котра була встелена соломою звичайно брудною і стертою, бо її не часто змінювали. Замість вікон, там були дірки в стїнах, котрі підчас доброї погоди були відтулені, а позатикані каглянками, коли було зимно або вогко. Учні приходили до школи вдосьвіта, чи в зимі, чи в лїтї, і мали приносити з собою маленькі лямпки, щоб мати можливість читати в темряві. Тільки учитель мав лавку на котрій він сидів за своїм столиком, на котрім лежав його струмент до караня, котрий на правду був "патик з залїза". За тих днів було переконане, що чим дужче дитина бита, тим вона може бути лїпша. Навіть в хатах вищої ранґи часом приводили дитину в кімнату по обідї іботожили перед гістьми, хоч та дитина нічого не зробила такого, щоб заслужити на кару.

В школах тодї були тої думки, що кожен учень повинен по черзї закоштувати тієї "медицини", і того учителя уважали за нездалого,

котрий у виконанях своїх обовязків полишив більшість своїх учеників не давши їм запізнатись з його патиком. "Колиб вам довело ся іти повз школи котрої будь години", розповідає нам один письменник, котрий мешкав в тій самій країні, що і Нокс: "Ви-б нічого не чули, тільки зойки дітей що підлягали карі і крик розлютованого учителя.« Коли за часів Нокса люди чинили брутальні і не милосердні річи, так ми маємо памятати, що в діточих літах з ними поводили ся гірше ніж з дикою звіриною, а не як з розумними сотворінями.

Книжки котрі діти мали з першу читати були: "Книга Благодати", котра буде цось подібного до катехизму нашого часу, азбука , і маленька латинська ґраматика на двадцять сторінок, звана »Донат", від імени того чоловіка, що єї написав. За тих часів для хлопця було більше пожиточним читати в латині, як в рідній мові. Бо тоді латиною були написані найлїпші книжки по всіх краях, а також в тій мові писалась більшість документів публичних і приватних справ, такі як посмертні заповіти, контракти і навіть парляментські акта. Котрий хлопець знав латину, той міг удатись до Парижу, або до Риму, або до Віттемберґу, або взагалї до котрого будь чужинецького міста на контіненті і і міг відчувати себе цілковито так, як дома, бо завжди міг подибати людий, котрі розмовляли тою мовою. От чому ученики були вчені латини від часу вступленя до школи аж до часу поли

шення її.

До більше похапливих хлопців учителі говорили латиною, і шкільна реґула вимаґала, що-б навіть підчас забав такі хлопці провадили свою гру в латинській мові; а тих, кого було підслухано, що розмовляли матірною мовою, таких тяжко карали. В добрій школі, подібній до тієї що була в Геддінґтоні, була викладана французька мова, тому що богато шкотцьких хлопців відїздила до Франції або на оглядини тої країни, або продовжувати свою просьвіту в французьких університетах. Коли Нокс кінчив школу, він певно розмовляв і писав латиною, а також мусів добре знати французьку мову, бо впісля він проповідував Французам в їхній рідній мові.

Нокс був швидкий в своїх науках чому є доказом те, що по скінченю в Геддінґтоні школи він був відісланий до університету. За тих часів в Шкоції було тільки три університети: в Ст. Андрюс, Ґлазго і Абердін. Університет в Ст. Андрюс був найбільше знаним з поміж у усіх трьох; він був найблизчим до Ноксового дому, але не певно де Нокс власне вчив ся, чи в Ст. Андрюс, чи в Ґлазґо. Ми знаємо імя тільки одного Ноксового учителя, котрий був найславнійшим з тодішних учителів Шкоції. Його імя було Джан Мер або Майор, як він сам себе звав з латинська, він був роджений в тім самім повіті, щой Нокс, і також був учнем Геддінґтонської Школи. Майор студіював на парижсь-

кім університеті і написав богато наукових книжок, всї латиною, котрі зробили його славетним в Англії і на континенті. Тому се було великою честию і прівілеєм шкоцкому студентови мати Майора своїм учителем. Не знаємо як Нокс думав про Майора але одної річи Нокс мусів навчитись від него, і котрої він певно не забув. В своїх книгах Майор, так само суворо як впісля і Нокс, говорить проти занедбаня обовязків клеру того часу. Коли молодий студент слухав найбільш ученого чоловіка Шкоції, що висловлював такий погляд, певно ті слова викликали в него думки, які звертали ся до всього того що він бачив наоколо себе в Церкві. Також мусіла бути ще одна річ якої Нокс міг навчити ся від Майора, котра потім стала йому в великій пригоді. За тих часів була вимога, щоб кожний вчений був спритний в арґументаціях, щоб він міг довести, що кожний був нездалий, хто не мав таких переконань, як він сам. Більше спритнійшого від Майора тодї не було. І чи Нокс навчив ся сеї штуки від Майора чи ні, але ми знаємо, що він дуже любив ся в арґументаціях до кінця своїх днів, і що він без перестану диспутував з тими, котрі не годили ся з реформацією.

НОКС І ДЖОРДЖ ВИШАРТ.

Ми не знаємо, що власне діяло ся з Ноксом протягом богатьох літ, після то[illegible]к він [illegible]інчив університет аж до 1540-го [illegible] коли він був уже вповні дорослою людин[illegible] Тепер [illegible] [illegible]в себе **"Сер" Джан Нокс,** [illegible] значит[illegible], що він був »Папським Лицарем« [illegible]го він був попом римської церкви. Поприч [illegible]ство, відбуваючи релігійні служби в цер[illegible] чи каплиці, Нокс був також і нотарем. Обо[illegible]вязко[illegible] [illegible]таря було виробляти посмертні запо[illegible]віти, [illegible]нтракта і иньші подібні документа, а тому тр[illegible] було, щоб такий нотар був в той са[illegible]ий час чесним, добре вченим і щоб знав латин[illegible] доск[illegible], бо латина була тою мовою, ко[illegible]ою [illegible]сана більшість тих документів. Поприч [illegible]ство і нотароване, Нокс заробляв також у[illegible] синів певних шляхтичів, що мешкали побл[illegible] Геддінґтону, котрі бажали дати своїм дітям більше науки як та, яку вони студіювали в міськ[illegible]й школі. З усего того ми можемо припуститй, що Нокс, по скінченю університету, вернув до своєї р[illegible]динної місцевости і жив там до того часу, про котрий ми тепер оповідаємо.

Тепер ми приступимо до поворотового пун-

кту в житю Нокса і до початку тої роботи, котрої він ніколи не лишав аж до смерти. В році 1545 він жив в Лонґниддрі Гавзї (недалеко свого місця уродженя), де його діяльностию було виховане двох синів Гю Дуґласа і ще одного хлопця, сина лїдича з Ормистону. Тоді власне стало ся, що до Східного Лотіяну прибув один чоловік, котрий з поміж усіх мав найбільше впливу на жите Нокса, — на імя йому Джордж Вишарт, Мученик. Мета, з якою Вишарт туди зявив ся, була проповідувати науку реформації, що вже була широко розповсюднилась в Німеччині, Анґлії і других країнах. Богато років перед тим, Вишарт був примушений лишити Шкоцію в страху за своє житє тому, що його підозрівали за прихильність до тієї науки, яку він тепер вернув голосити. Сим поворотом він знов наражав своє житє, як довідались що він знов прибув до Шкоції, бо наймогутніщою людиною тоді в тій країні був кардинал Бітон, котрий уважав за свій обовязок палити огнем кожного, котрий ширив думки против римо-католицкій церкві. Певно що Нокс відразу увірував в більшість того, чому навчав Вишарт; при кожній нагоді Нокс почав показувати, що він попирає ту справу, ради котрої прибув Вишарт. Помежи тих місць, де Вишарт перебував, коли був в Східнім Лотіяні, був Лонґнидрі Гавз, де Нокс тоді учителював, і сих два мужа мали нагоду обговорити усї ті справи, котрими так були захоплені. Але Вишартови не довго

дали ходити по тій країні проповідувати ту науку, з якою не годив ся кардинал Бітон. Приблизно в половині січня 1546 року, місяць потому як він прибув, Вишарт виголосив кілька проповідий до мешканців Геддінґтону, котрі, як каже сам Нокс, не дуже охочо прислухались до того, що Вишарт казав. На третю ніч свого загощеня до Геддінґтону Вишарт вдав ся до дому Кобурна, дідич з Ормистону, що був батьком одного з Ноксових вихованців. Усі Вишартові приятелі мали якесь сумне передчуване, що небезпека висіла над його головою, і що можливо вони його слухають послідний раз. Коли він ходив по тій країні, так завжди хтось був при його боці озброєний дводержаковим мечем і за сих послідних днів сам Нокс був тим меченосцем. І тепер, коли Вишарт був готовий удати ся в ту подорож, відносно котрої його приятелі мали страх, Нокс охочо офірував себе іти з ним. Але Вишарт не зважав на него і сказав йому віддати меча: »Вернись до своїх учнів«, сказав він: »І нехай Бог благословить тебе. Для однієї жертви вистарчить одної людини«. То були послідні слова, які Нокс від него почув. Тієї самої ночи відділ озброєних людий оточйв Ормистон Гавз і увязнили Вишарта, котрого в вісля забрали до Ст. Андрюс. В ті часи там був крайовий закон, що кожний, хто навчав в супереч науці римської церкви, мав понести смерть, а Вишарт був найвідважніщий з нових пропо-

відників. На пострах усім тим, що моглиб таке саме робити, Вишарт був привязаний на огнищу і спалений перед замком міста Ст. Андрюс, резеденцією Бітона, котрий, повнючи обовязки архиепископа, приглядав ся остатній аґонії мученика. Коли Бітон гадав, що смерть Вишарта зробить кінець поширеню нової науки, так нарід Шкоції незабаром показав, як дуже він милив ся.

Яка-ж була та нова наука, за котру Вишарт віддав своє житє, і ради котрої від сего часу Нокс працював з усієї своєї сили, щоб зробити її відомою його землякам? Перш всього вони вірили, що та релїґія, котра була проповідувана тоді в Шкоції, чинила більше лиха, як добра, а ще більше вона не була релїґією Св. Письма. Вони казали, що тоді живший клєр: архиепископи, епископи і більша частина попів та черців занедбували обовязки навіть їхньої власної релїґії. Вони були ледачі, темні і зчаста неморальні в своїм житю. Хоч попи мали в своїх руках величезні маєтки, але вони мало з того уділяли вбогим, хоч ті маєтки були призначені власне на ужиток убогим. Нокс і иньші реформатори могли виказати ті річи в гіршім стані, як вони були, але і кращі мужі старої церкви казали те саме. І хочби приступити, що те попівство було таке як мало бути, Нокс і Вишарт тримали ся того, що та віра котру те попівство ширило, не була релїґією Сьв. Письма. Як ми знаємо, реформатори ріжнили ся в

богатьох пунктах між собою, але була одна річ котру вони вважали за річ великої ваги, і дотично котрої вони всї годили ся; і порозуміне відносно того пункту зробило їх протестантами, як чимсь відрубним від римо-католиків. Коли людина бажала поставити себе в добрі відносини з Богом, казали усї протестанськї реформатори, так се була виключно справа сумлїня тієї людини. Жадна особа, жадна річ, не сміе жадним робом ставати меже людиною а Богом. Тому реформатори тримались тієї гадки, що беручи допомочи попів, сьвятих чи фіґури нарід був заведений і тим був перешкоджений в осягненю тієї єдности з Богом, про котру Сьв. Письмо навчало, що вони мусять старати ся. Кожна людина, казали реформатори, є сама собі сьвященником, і те все що слуги релїґії можуть робити, се заохочувати людину самостійно зноситись з Богом і доти не спочивати, доки людська воля і Божа не стануть те саме. Сим двом великим метам Нокс і присьвятив решту свого житя: повалити римську церкву і встановити иншу церкву котраб навчала нарід дійсної релїґії Сьв. Письма.

Дуже скоро Нокс переконав ся, що Шкоція не була ще приготована до принятя тієї науки, котра вимагала повної переміни людських думок і уряду того краю. Два місяцї по смерти Вишарта кардинал Бітон був замордований в замку міста Ст. Андрюс почасти в пімсту за смерть Вишарта, а почасти за инші його вчинкй, котрі

наробили йому богато ворогів. Тому що Нокс був одним з найбільших приятелів Вишарта, тепер його житє було загрожене, і не маючи иншого сховку в Шкоції, він втїк до замку в Ст. Андрюс, де Бітонові убійники боронилйсь проти уряду. Нокс не вагав ся пристати до тих людий, бо вважав, що те, що вони зробили, було зроблене по правдї і навіть висловював ся відносьно їхнього вчинку, як про добру роботу. Треба мати на увазї, що за тих часів люди думали і відчували не так, як вони се роблять тепер за нашого часу. Королї, і епископи і державники були в кождій хвилї готові замордувати тих, що стояли їм в поперек дороги, а котрих вони не могли усунути иньшим робом. Приміром, королева Марія, хоч і жінка, висловила своє задоволенє, коли вона вчула, що Гамільтон з Ботвелгу замордував реґента Морея. Коли ми думаємо про такі річи, ми бачимо який відмінний сьвіт був 300 лїт тому назад від того, який він є тепер, і тільки памятаючи се, ми годні зрозуміти мужів і жінок того часу.

Тому що люди в замку Ст. Андрюс були уважані злочинцями, що заслужили собі смерть, реґент Арран, що рядив того часу країною, бо королева Марія ще була тодї дитиною, облїг замок з гадкою дістати їх і віддати в руки суду. Але він побачив, що йому не так лехко вдасть ся доконати того. Його власне віСько не було сильне, а обложені в замку були відчаєні, знаючи що їх чекає, коли дістануть ся в реґентові

руки. Місяці минали, а замок все тримав ся. Тоді власне Нокс вперше почав проповідувати, і, як він казав, його слухачі були такі, що потребували найліпшої поради яку він мав їм дати, бо богато з них були такі, що не бояли ся ні Бога, ні людий. Нарешті на просьбу Аррана, французький король післав фльоту, котра дуже скоро зробила кінець обороні замку і примусіла залогу піддати ся. Всім полоненим запевнили житє, але вони мали бути відіслані до Франції, а колиб вони не хотіли там лишатись, так могли-б вдатись до котрої будь иньшої країни, за винятком Шкоції. В такій вірі був Нокс, коли його запровадили на корабель, що віз його геть від родинного краю перше в його житю. Але незабаром він довідав ся, як він був ошуканий. За тих часів у Франції був звичай карати еретиків і втой самий час вживати їх як галярних невольників. І на таке житє Нокс був осуджений майже на два роки. Страшнійшого житя не можна собі і уявити. Галярний невольник був убраний в сорочку з найгрубшого полотна (котре призначене на вітрила) і жакет з серджу (твердого сукна) так скроєний, що можна було вільно уживати руки підчас громаденя веслами. Коли такий раб виходив на берег, кожний знав, хто він такий після його твердої сорочки, маленької шапки, і по обголенній голові. Від штири до шість невольника було приковано до одної лавки, на котрій вони сиділи і громадили протягом дня і під котрою вони спали в

ночи, не вважючи на ніяку погоду. Щоб котрий з тих бідолахів не приставав в роботі, там стояв доглядач готовий в кождій хвилї пригадати невольникови батогом про його обовязок. Що найдивнїйшого се те, що Нокс ніколи не втратив снаги і надії протягом тих днів бідовання. Один раз коли йому подали образ Діви Марії, щоб він його поцілував, Нокс шпурив його в море і крикнув, жартуючи, що Діва може сама себе врятувати. Другий раз галяра приплила близько берегу де стояв Ст. Андрюс, і Нокс, побачив церковну башту, та звернувшись до свого товариша при веслї, якогось Джемса Бальфура, сказав йому що то була та церква, в котрій він в перше проповідував, і що він певний, що колись знов буде там проповідувати.

На решті, після упімненя анґлійського уряду, Нокс був увільнений з того страшного житя і йому було дозволено поїхати до Анґлії, де ми його і подибуєво в квітні 1549 року. От таким був початок Ноксової місії, яко реформатора Шкоції. Що по такій практиці він далї тримав ся своєї роботи, є дійсно дивним доказом сили його характеру та запалу.

НОКС В АНҐЛІЇ.

Нокс був відпущений французьким королем на волю, з застереженем, що він не сміє вертати до Шкоції. І за винятком одних коротеньких відвідин туди, Нокс був вигнанцем протягом 10 років. Але сї роки не пішли намарне. [illegible] .е переставав проповідувати від тієї хвилї, як його випустили з галяри аж до його повороту до його рідного краю в 1559 року. Звичайно свою найславнійшу роботу Нокс виконав в Шкоції, але не треба забувати, що він був так само анґлїським реформатором, як і шкоцьким. З одного реченя його писань, здаєть ся, що він майже каже, що більше замилуваний в Анґлії,як в Шкоції. Нокс прожив в Анґлії пять років, а також він проповідував Анґлійцям і на континенті. Він був жонатий з Анґлійкою, два його сина дістали осьвіту в Анґлії і йому закидували, що він писав більше як Анґлієць а не як Скачмен.

Коли Нокс прибув до Анґлії, там тодї панував король Едвард IV, усї симпатії котрого були на боці протестантів. Нокс був як раз та-

кою людиною, якої король потрібував до шири-
ня протестантизму між своїми підданими. Через
пяти років, котрі Нокс прожив в Анґлії, він по-
стійно проповідував в ріжнх місцевостях того
краю, хоч і незавжди до охочих слухачів, тому
що більшість анґлійського народу, не вважаючи
що король був протестантом, все належали до
римської церкви.

В Бервику-на-Твіді, в Ню Кеслї, в Лондоні,
і иньших місцевостях, Нокс притягав до ссбе
парохії, котрих навчав тієї науки, котрої сам
навчив ся від Джорджа Вишарта.

Нокс ставав проповідником, деб він не зяв-
ляв ся. Тому ми не дивуємось що навіть в Анґлії,
де він був чужиницею, був уважаний за дійсного
чампійона нової віри. Була зроблена пропо-
зиція зробити його епископом, але він обібрав
ся бути звичайним проповідником. Навіть сла-
ветний архиепископ Кранмер радив ся з ним
відносьно служебника анґліканської церкви. І
головно завдяки Ноксови в тім служебнику бу-
ли пороблені дуже важні відміни. В тім служеб-
ники було сказано, що причасники мали кля-
чати, коли приймали причастє, але Нокс заува-
жив, що се-б значило, що хлїб і вино дійстно
перетворювали ся в кров Христову і таким чи-
ном ставали річами забобонного поклоненя, так
само як в римській церкві. Головно завдяки
Ноксови, ті слова були відміняні в книзї так, що
там виразно тепер було сказано, що хліл і вино
лишають ся тим чим вони і були, і думати інак-

ше, се значить чинити поганьство.

Се було великим тріюмфом для Нокса і його однодумців, бо се значило, що анґліканська церква цілковито відрубала ся від римської церкви.

НОКС НА КОНТИНЕНТІ.

Але Ноксова надія на встановленє реформації в Анґлії дістала смертельний удар через один випадок, котрий спричинив цілковиту відміну в тій країні. В 1554 році Едвард IV. умер, і по нїм настала Марія Тюдор, котра була такою запеклою римокатоличкою, як він протестантом. Як скоро вона сїла на королївськім стільці, во-на зараз покасувала всю роботу свого брата. Тепер в Анґлії протестанти ризикували своїм житєм, колиб котрий з них хотів що сказати в єсправі своєї віри. Маючи менше як 10 ґратів в своїй кишені, як він сам каже. Нокс утїк на континент. На щастє на контіненті було одно місце де люди Ноксового переконаня могли найти собі притуловище. В маленькім місточку Женеві була громада протестантів, провідником котрих був Іван Кальвін, котрий за виїмком Нокса найдуще вплинув на релїґію в Шкоції. Кальвін був майже в тих самих лїтах що й Нокс, але був більше вчений і посідав надзвичайну силу примушувати всїлякого ґатунку людий робити так, як він хтів. Від Кальвіна Нокс

навчив ся богатьох річий, котрі вніслядйому дуже придали ся в Шкоції; приміром, як будувати нову церкву, як означувати обовязки проповідників, старших братів, діяконів ї парохіян, ради котрої Нокс і був покликаний до свого рідного краю.

Але Нокс, як ми бачили, був з тих людей, що не можуть сидіти нічого не роблячи, коли робота має бути зроблена. В Женеві він довго не був, бо приймив поклик бути проповідником однієї парохії в Франкфурті-над-Майном. Та парохія складала ся з анґлійських протестантів, що були нагнані з Анґлії переслідованем Марії Тюдор. Ми моглиб собі уявити, що та громада вигнанців, що в такий спосіб зібралась до купи в чужому краю, терплючи за ту саму віру, малаб бути щасливою христіянською родиною.

Та не так воно було. Протягом всього часу, від коли Нокс був межи ними, вони весь час сварили ся між собою зза анґлійського служебника, дотично котрого вони не годили ся. Пункти зза котрих вони поборювали один одного, можуть видатись дурничкою, але ті "франкфурські турбації", як ті непорозуміня були прозвані, значуть дуже богато в релїґійній історії Анґлії. То, за чим так обстоював Нокс, після було знане під назвою пуританізм, про котрий ми так богато читаєм в анґлійській історії. І пригадуючи про ту роботу, яку Нокс зробив у звязку з реформацією, ми не повинні забувати,

що він був одним з головних фундаторів тієї релїґії, котра видала "Батьків-Пілїґримів", і Кромвела, і Мільтона, і Джана Буняна.

По шістьох майже місяцях побуту в Франкфурті, Нокс побачив що він не годен бути довше проповідником тим вигнанцям, бо то було однаково непожиточним ні парохії ні йому. Він вернув до Женеви, котра була йому неначе рідною хатою на континенті, де він і замешкав послїдні пять років вигнаня. Але в роках 1555-1556 він відвідав Шкоцію і наслїдком того в Нокса зявилась переконанє, що прийде день, коли і його нарід привитає реформовану релїґію. Тим часом Нокс найшов роботу для своїх рук межи його вигнанцями в Женеві. Хоч він був і Скачмен, (ми мусимо в важати те за високе цінене його елоквенції і пильности) він був вибраний проповідником анґлійськими вигнанцями, котрі мешкали в тім містї. Ся парохія була цілковито інакша, як та в Франкфурті. Женевські парохіяне творили одну щасливу родину злучену до купи спільними стражданями, і спільними надіями і спільною вірою. Але Нокса все потягало віддати всю свою силу своєму рідному народови, котрий мав на него перше право.

Нарешті той день прийшов, котрого він так нетерплячи вичікував. В 1558 р. Марія Тюдор вмерла, а на її місце настала протестантка королева Елизабета. І в Шкоції склались такі обставини, що Нокс міг вертати безпечно домів.

Нокс лишив Женеву на віки. Він був засмучений розлукою з тими приятелями, котрі сотворили йому другу рідну стріху, але радіючи в надіях, що він тепер може проголосити правду свойому власному народови. Але його терпець мав далї бути пробований. Королева Елизабета не була пурітанкою і не сподобала собі Нокса і всіх тих, що були його думки. Коли Нокс приїхав до міста Діп в Північній Франції, з відки він мав гадку відплисти до Анґлії, його повідомили, що Елизабета не бажає дозволити вступити йому до її королївства. Богато місяців Нокс вичікував там, все надіючись, що Елизабета змінить свою постанову. Але навіть підчас тієї перерви, коли його гадки були розшарпані всілякими справами, він не перестав проповідувати. Був се уже шестий раз як він відвідував Діп, їздючи до Женеви і назад, і в котрім він звичайно перестоював. Будучи добре обзнакомленим з містом, він покористав нагодою проповідувати там Добру Новину, котру праг принести до Шкоції. І йому так пощастило, що місяць пізнїйше як він полишив Діп, від че - рох до шість соток осіб відсьвяткували Господню Вечеру в тім католицькім містї. Отже Нокс не тільки був одним з фундаторів пурітанїзму в Анґлії, але і протестатизму в Франції. Десять років вигнаня рішучо не були змарновані.

НОКС І МАРІЯ ЛЬОТАРИНСЬКА.

Другого Травня, 1559 року Нокс прибув до Единбургу готовий до великого бою, про котрий він знав, що там на його чекає. Подивімось на него як він виглядав перед розпочатем великої роботи його житя. Він був середньої постави, але увитий і красної форми тіла. Його лице було продовгасте, ніс вистаючий, очі блискучі гострі і він мав довгу бороду, яку ми бачимо на всїх його портретах. Взагалї в його поступованю видко було природну повагу і мае стат не без певної ґрації, а вгніву подув команди на його бровах, — такий був зовнішний вигляд того мужа, що міг ставати перед королями. Його таланти, характер і житєва практика також робили його здібним до ролї, котру він мав доґрати. Нокс був такий вимовний,що один французкий католик сказав, що Нокс рухав людськими душами, як хотів. Взагалї в цїлій Шкоції не було жадної людини, котра-б стільки витерпіла, як Нокс. Він жив межи відчаєними жовнїрами і галярними невольниками. Він товаришував з державниками і письменниками і знав

жите в трох крінах побіч його власної. Щоб подати повний опис тієї роботи, яку мав тепер виконати Нокс, треба переглянути історію Шкоції від того часу, як Нокс прибув до Едінбургу аж до дня його смерти, і се само покаже, яка велика та робота була. Звичайно, можемо тільки коротенько розповісти про всї ті перешкоди з якими мав побороти ся Нокс, і всї ті, що підтримували його, заки реформація не була встановлена в Шкоції.

Першим нашим запитом має бути, чому тепер Нокс міг безпечно вертати ся до Шкоції, з котрої він був примушений піти на вигнаня перед десятьма роками? За ті роки сталось богато такого що спричинило можливість того повороту. Регент Арран, котрий рядив Шкоцією тоді, коли Нокса відіслано до Франції, відступив уряд Марії Лотаринські, матері Марії, Шкоцької королеви. Її урядоване краєм більше я що помогло реформації. Марія Лотаринська намагала ся доверишти того, щоб Шкоція стала частиною Франції, готовою робити все те, чого зажадає француський король. Ради сего вона спровадила з Франції жовнїрів і заповнила всї висші уряди в Шкоції Французами. Усї Скотчмени, навіть такі, що не любили реформації, обурились, бачучи, що вчинилось перед їхніми очима. З сего сатлось се, що патріоти, як протестанти так і католики, зєднали ся до купи, щоб оперти ся замахови реґентки поневолити їхню країну, котру їхнї прадїди обороню-

вали богато разів проти подібних замахів анґлійських королів Наслідки з сього були такі, що Марія Лотаринська дозволила протестантам на їхню релігію без жадного страху бути вигнаним з Шкоції. От чому Нокс міг тепер безпечно замешкати в Шкоції, з котрої був прогнаний за часів реґента Аррана.

Коли Нокс прибув до Шкоції, провідники протестантів, межи котрими головним був лорд Джеймс Стюарт (впісля реґент Морей) князь Арґільський і ерскин з Дуну, були як раз в великій зачіпці з реґенткою. Вона була приобіцяла, що дозволить протестантам проповідувати до тих, котрі їх схочуть слухати, але потім взяла своє слово назад, і протестанти були готові битись за свою духовну свободу. Не що иньше як Ноксове поступоване допровадило до вибуху цивільної війни знаної під іменем "Конґреґацийної Війни", котра закінчила ся встановленєм протестантської віри в Шкоції. Наслідком його проповіди, котру він виголосив в Перті, повстала розруха підчас котрої там було знищено три католицьких церковних будинків. Нокс не мав на гадці, щоб релігійна реформація була встановлена "батярнею« як в ті часи звали чернь. Він бажав щоб краєвий уряд спокійно проголосив, що від тепер протестантизм стає національною вірою Шкоції. Коли Марія Лотаринська вчула, що стало ся в Перті, вона зрозуміла, що прийшла хвиля рішити кому панувати, чи їй чи Ноксови. Почалась цивільна вій-

на між протестантськими провідниками з одного боку і реґентою з другого боку; та війна відбувалась цілий рік. Реґентка, дістала поміч з Франції , а протестанти з Анґлії. Але нарешті протестанти показали себе дужчими, і, після угоди зробленої в Лейті, французькі жовніри мали полишити Шкоцію і мав зібратиць Шкоцький парлямент до порішеня справ краю. Протестанти мали тепер в своїх руках всю силу і Нокс з його приятелями знав, що перемога належить їм.

Той парлямент, що зібрав ся в Едінбурзї 1-го Серпня, 1560 року, є найславетнійшим парляментом в історії Шкоції. Той парлямент проголосив, що від тепер Шкоція стала протестанським а не католицьким краєм. Не треба й казати, що в таку рішучу хвилю Нокс не спав. Тепер, коли реформація досягла тріюмфу, він був назначений проповідником в цекві Ст. Джайлс; він там проповідував до величезної парохії на велике питанє дня. Але по при проповідуванє мала бути зроблена і ще одна робота, заки реформація не була установлена. Треба було написати »Вірую«, щоб члени сеї нової церкви могли ясно розуміти в що вони вірили, і також мала бути зроблена умова відносно обсадженя парохій проповідниками і запровадженя цілковитого порядку в церкві. Ради сего Нокс і иньші проповідники уложили "Сповідь Віри" і подали те парляментови до ухваленя. Не тому, що Нокс думав, що ся ухвала була потрібна,

але тому, як він сам сказав, показати "Обовязкову покірливість перед урядом«. Потім вийшла "Перша Книга Карности" в котрій було вложено, як має рядитись церква. На сю книжку »карности" парлямент не згодив ся, головно тому, що в ній була пропозиція, щоб маєтки старої церкви були передані новій. Се викликало велике знеохочене в Нокса і инших реформаторів, і не без підстави. Бо як би могла церква продовжувати своє істноване, коли-б вона не мала грошей платити своїх проповідників і оплачувати всілякі церковні видатки? Нокс добре бачив, що хоч реформація до часу здавалось тріюмфувала, але незабаром може прийти день, котрий міг би знищити всю добру роботу, яка [illegible] б ніколи не відродитись. Ми побачимо, що майже до дня своєї смерти, Нокс все не був певний, чи його робота встоїть ся.

НОКС І КОРОЛЕВА МАРІЯ.

Регентка Марія Лотаринська умерла перед закінченєм "Конґреґаційної Війни". Її донька Марія тепер була вже досить дорослою обняти престіл і 19 серпня 1561 року вона вернулась до Шкоції з Франції, де вона прожила послідні 19 літ. Нокс мав добру підставу боятися ся, що її прихід буде злим днем для реформації. Вона була вихована як щира римокатоличка і навиділа всю ту науку, котру Нокс хотів вщепити Шкоції. Але більш того, тоді протестанти не подобали ся всім королям і королевам тому, що та наука не лишала їм богато власти яку вони мали під римською церквою. Тому сподівали ся що Марія зробить все можливе, аби здусити реформацію а відновити стару церкву.

Треба памятати що хоч протестантизм і був встановлений яко релїґія Шкоції, нарід на провінції далеко не всей був протестантської віри. В богатьох закутинах Шкоції далї лишалось богато римокатоликів, котрі в кождій хвилі були готові стати побіч своєї віруючої королеви, колиб вона захтіла встановити свою власну ре-

лїгію. Більшість паньства теж були католики або такі, що готові були пристати до тих, чія була сила. Нокс ясно бачив, що коли Марія покаже себе спритною і мудрою, тоді для реформації прийдуть лихі дні. Але на щастє реформації Марія показала себе забогато спритною, але цілковито не мудрою. Марія не побула і кілька день в своїм королївстві, як межи нею і Ноксом повстала сварка. Марія домагала ся, щоб їй дозволили мати мшу в її приватній каплици в Голї-Руд. Лорд Джеймс Стюарт і другі протестанські лорди уважали, що вона має право, але Нокс був цілковито иншого погляду, "Одна мша", казав він: "Лякає мене більше, ніж десять тисяч армій". Він розумів, що коли дозволити Мері на католицьке богослуженє, так тодї всї католицькі піддані зажадають того самого привілею, і Шкоція стане розділеною на дві релїгії. Але за тих часів протестанти і римокатолики не могли житй в однїм краю. Нокс добре розумів, що колиб католики вививершили ся в Шкоції, так се буде кінець протестантизмови, а він мусить забрати ся знов на вигнанє. От чому Нокс не міг бути задоволений доти, доки римокатолицизм не був цілковито нагнаний з Шкоції. Звичайно Марія була дуже обурена, що така особа, як Нокс посміла стати проти неї, і не меньше як штири рази, вона казала покликати Нокса перед себе. Історія їхньої розмови, котру Нокс сам записав, є найцікавійшим кусником в історії Шкоції, і чи-

тається, як уступ з якогось представленя. Суворий сивобородий проповідник і красна дівчина-королева діскусували над питанями відносно котрих ввесь нарід був роздїхений і захоплений кровавою цивільною війною. Найбільше вони діскусували над тим, чи мають право піддані в яких би не було обставинах бунтуватись проти своїх правителїв. Звичайно Марія була за тим, що піддані не мають такого права. І колиб Нокс на таке згодив ся, то-б реформація ніколи не відбула ся тяк, як того не хтіла Марія і її наступники. Кажуть, що Нокс був забогато простомовним перед королевою, як того не повинно було бути, але то було її власне розпоряджене, і коли вона уважала, що він висловював ся "просто з моста", так не треба булоб їй його кликати. Але треба було і в..кої завзятости в Нокса говорити, бо не тільки приятелї Марії, а й протестанські лорди, наступлювались проти него, коли він виступав проти таких річий, які і вони робили.

Ми бачимо, що до того часу протестантизм був лише номінальною релїгією Шкоції, в дійсності мало було що зробленого, аби він став ся дійсно національною вірою Скачменів. Нокса найбільше обурювало те, що не було призначено жадного підтриманя проповідникам та на проваджене церковної роботи. Одна угода, що була зроблена в тім напрямку, здавалась Ноксові тільки глуз..ванем. Після сеї угоди був наложений податок на всі церковні маєтки в

краю і трета частина того доходу мала бути поділена межи королевою а протестанськими проповідниками. Але і ся порція не була виплачувана регулярно і в повні, і богатьом проповідників тяжко було роздобути їжі своїм ротам, а убраня про свої тіла, а декотрі навіть повмерали на улицях з голоду та холоду.

Але реформація дістала перешкоду і з иньшого боку. Перед тим як Марія вернулась до Шкоції, Нокс та лорд Джеймс Стюарт і иньші протестантські провідники стояли плече в плече що до посуненя наперед рефомованої релігії. Але коли Марія вернула, лорд Джеймс і Нокс так посварились між собою, що півтора року не говорили один до одного. Причиною гніву було те, що лорд Джеймс думав що колиб дістати для Марії признаня удідиченя по королевії Елизабеті, так можеб Марія стала протестанткою. І в такім випадку можливо, що колись Анґлія і Шкоція сталиб рядисись Марією як протестантською королевою. Що-б сего доконати, він дозволив Марії багато таких річий, на які Нокс не годив ся. Нокс мав геть більше практики як лорд Джеймс і бачив геть дальше від него. Нокс казав лордови Джеймсови що його плян лише сон, який ніколи не може бути здійсненим. І все так сталось, як Нокс пророчив. Елизабета відмовилась признати Марію сьоєю наступницею. Тоді Марія віддала ся за римокатолика Дарлея, а лорд Джеймс (тоді вже князь Морейський) був ви-

гнаний з краю і ховав ся в Англії. Колиб Марія тепер поводилась порозумному, вона-б могла відновити свою релігію і зробити кінець реформації. Але всі знають про ті дивні і страшні річи, які тоді стались в Шкоції. Дарлей посварив ся з Марією за Річія, і Річій був замордований. Тоді Дарлей був сам замордований, а Марія віддалась за його убійника Ботвеля. Сим поступованем Марія спричинила собі сама погибіль, що врятувало реформацію. Публична опінія була дуже обурена проти королеви за те, що вона віддала ся за убійника свого чоловіка. І протестанські лорди ще раз захопили владу в свої руки. Марія була з детронована і примушена втічи до Англії. Її син Джеймс Шестий був посаджений на шкоцький стілець, а протестанська релїгія так твердо встановилась, що Загальні Збори могли вислати до своїх приятелів в Англії слідуючі слова: "Наші вороги, дякувати Богові, повалені, віра встановлена, потрібна підпомога зроблена для проповідників«. Отже хоч і сталось, що Нокс, нарешті, побачив усі свої бажання сповнені, але слідуючі пять років він мав пережити таке, що мало перепробувати його віру і завзятість.

ПОСЛІДНІ ДНІ НОКСА.

Тепер Шкоція була ряджена реґентом Морейом, "добрим реґентом" як його прозвали, бо він рядив з однаковою справедливостию як для богатих так і для убогих. Тепер меже ним і Ноксом вже не було жадного непорозуміня; вони разом працювали для спільної мети переробити Шкоцію цілковито на протестанський край. Але тепер для Нокса сталось найбільше нещастє, котре могло повалити шкоцький нарід. Морей був замордований Гамільтоном з Ботвелгу, і край лишив ся без здібного управителя. Кажуть, що коли Нокс відправляв похорон в церкві Ст. Джайлс, він так промовляв, що зворушив 3.000 людий і вони проливали рясні сльози оплакуючи згубу такого доброго управителя. Нокс не помилив ся в своїм страху відносьно того, що мало стати ся по смерти Морея. За всї часи історії Шкоції не було більшого лихолїтя, як за послїдних лїт Ноксового житя. Шкоція знов була розірвана двома партіями, котрі бороли ся за пановане в краю. Одна партія стояла за королеву, котра тепер була полоненою в Анґлії, а друга за короля Джеймса і протестантизм . Ось як розповідає один ста-

родавний історик про стан річий за того часу в Шкоції: "Ви моглиб бачити батьків, що йшли проти своїх синів, а синів проти батьків; брат воював проти брата,близчі кревняки і споріднені, як вороги, шукали знищеня один одного. Кожний чоловік приставав до тієї, чи до иньшої партії після своєї вподоби. Один проголошував себе прихильником короля, другий прихильником королеви. Навіть малі діти, котрі ще не були добре навчені говорити, мали ті слова на своїх устах і часом їх можна було бачити, як вони передирали ся між собою і ділились на партії, так як і старші." Нарешті королївська партія перемогла і прихильники королеви замкнули ся в Единбурґськім замку, котрий вони завзято боронили проти всіх наступів. Протягом сего лихохітя, Нокс стало проповідував в Единбурґу; зчаста він був сумний і пригноблений, але ніколи не тратив надії, що його справа переможе на решті. Але його здоровлє і сила вже не були такими, як раніш, і удар апоплексії дав йому знати, що його житя кінчить ся. В Единбурґзі він не був певний житєм, бо декотрі горожани симпатизували з обложеними в замку. Однієї ночі хтось стрілив до Ноксової кімнати,і тільки тому його не забив, що на той час Нокс встав з свого звичайного стільця. На палкі жаданя його товаришів Нокс відїхав до Ст. Андрюс, де перебув один рік. З тих днів ми маємо його портрет, котрий показує, що хоч він був старший і занепавший на

здоровлю, але на дусї тримав ся таксамо, як і завжди. З футряним коміром на шиї, і палицею в руцї і слугою "провадь побожний Річарде Баландине", що підтримував його, Нокс чимчикував з своєї хати до церкви, проповідувати. Піднесений в казальницю він бував з початку таким кволим, що погинав ся як стояв. Але перед закінченєм проповіди він ставав таким активним і рішучим, що туй-туй не розбивав казальницю на кавалки. На 31 липня сталось завішенє зброї межи королївською партією і партією королеви. І незабаром потім Нокс вернув до Едінбургу, щоб умерти між своїми людьми. Він далї проповідував, але тільки в закутинї церкви, бо тепер вже цїлий натовп не годен був його чути. Його послїдним сповненем громадського обовязку було вводини його наступця. І коли Нокс в остатний раз виходив з церкви, майже цїла парохія відпроваджувала до його хати в Нетербо. Два днї [illegible]ійше його зхопив страшний кашель і задуха, котрі поволї забрали в него всю силу. Бачучи, що його кінець наблизив ся, Нокс прощав ся з всїма своїми приятелями, котрі як раз там були присутнї. З двома з них він навіть зїв з приємностею потраву звелївши розбити на їхню честь один "гоґгед" (вина).

Нокс сказав тим приятелям, щоб вони так довго присилали по вино, як довго того вина вистарчить, бо він сам не мав його вже більше пити. Нарешті прийшов послїдний день 24-го

листопада, 1572 року. Десь коло девятої чи десятої години рано, він конче захтів встати і зо півгодини сидів на своїм кріслї. О пятій пополудне він казав своїй жінці прочитати 17-тий розділ від св. Івана. "в котрім він вперше кинув котвицю«. Приближно пів до десятої відбулась хатня молитва і він з радістию взяв участь в нїй про що висловив ся в. їм присутним. Десь коло одинайцятої з него вийшов »довге зітхане і плач«, і з викликом "тепер вона прийшла", він розночав послїдню боротьбу. Коли його запитали, чи він себе відчуває спокійним, на знак Нокс підняв свою руку і очевидячки без болю, спокійно вмер.

В середу, 26-го, він був похований на цвинтару, що тоді був на полудне від Церкви Сьв. Джайлс; уся мійська старшина була присутна на похороні. Реґент Мортон, стоючи біля ями промовив отсі добре знані слова! "Тут лежить той, що ніколи нікому не підлещував ся і не бояв ся жадної плоти". Нокс дожив до тієї хвилї, що побачив свою роботу довершеною, бо власне в день його смерти князь з Мортону був проголошений реґентом а се значило, що протестантизм запанував в Шкоції.

З сего опису Ноксового житя і праці, мусимо зробити висновок, що мало жило на сьвіті таких людий, як Нокс, що з такою посьвятою віддали себе запро добро своїх приятелів. Від тієї хвилї, як Нокс переконав ся, що має сповнити післаництво, ніщо не могло відвер-

нути його від того заміру. В замку Ст. Андрюс, на галярі, і впротягу свого довгого вигнаня, він ніколи не губив з очей своєї мети, себто подати своїм землякам релігію Біблії так, як він її розумів. І робота зроблена Ноксом буде найславетнішою з усіх діл, які коли виконали поєдинчі Скачмени для свого краю. Наслідком реформації сталось те, що відтоді Скачмени дійсно стали нацією, себто стали дбати про себе, і не приймати вже всілякі віри тільки тому, що хтось їм сказав, що вони мусять те прийми-ти. А се власне і є найбільшою прислугою яку мож котрому народови зробити. І що ся робота була довершена, се найбільше сталось завдяки Ноксови, як кому иньшому.

Сьвяткуючи Ноксів ювілей, Шкоція робить признанє правди тій людині, що більше як усі, зробила її такою, якою Шкоція тепер є. В сю хвилю випадає пригадати тільки все те добре, що людина виконала, бо тільки ради того добра і вряджуєть ся ювілей. Жиючи за такою дикого часу, як він жив, Нокс виславлював і вірив в дещо таке, в що тепер ми не віримо, але се саме мож сказати про найбіш славетних, як Лютер і Кальвін. Але в чім ми маємо бути певними се те, що Нокс робив чи казав він завжди був чесним і щирим, і що кожна його думка була звернена на добро його людей-братів. І коли він ніколи не вступав ся перед тими, кого він уважав ворогами правдивої релігії, та між своїми приятелями він був милим і повним гумору, і

ті що знали його зблизька, чоловіки і жінки, любили і поважали його і йшли до него з усіма своїми клопотами. Близько до смерти Нокс написав кілька слів, котрі варто тепер собі пригадати: "Чим я був для моеї країни се невдячне поколїнє не буде знати, але слїдуюче поколїнє буде примушене стати сьвідком правди". І ось тепер уже минуло більше як три сотки лїт з того часу як Нокс написав ті слова, і його земляки мають показати, що він не милив ся, лишаючи спогад про себе "грядучому поколїню".

